

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ТА ПОЗИТИВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

THE CORRELATION BETWEEN THE PRINCIPLE OF EQUALITY AND POSITIVE DISCRIMINATION IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

Байрачна Л.К., к.ф.н.,
доцент кафедри конституційного права України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Лисенко Д.А., студентка I курсу магістратури
господарсько-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

За мету статті автори ставлять дослідження співвідношення між забезпеченням принципу рівності та запровадженням заходів позитивної дискримінації крізь призму аналізу судової практики Європейського суду з прав людини та Конституційного суду України. У статті досліджується принцип рівності людини і громадянина та проблемні аспекти його забезпечення у двох вимірах – європейському та національному. Для аналізу на європейському рівні автори статті розглядають визначення принципу рівності за допомогою міжнародно-правових актів та рішень Європейського суду з прав людини. Автори звертаються до таких джерел, як Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, протоколи до неї, директиви Європейського Союзу. Задля дослідження питання у національному вимірі автори проаналізували норми Конституції України, поточного законодавства, правові позиції Конституційного суду України, що регулюють принцип рівності особи в Україні.

Наголошено на проблемних питаннях у цій сфері, зокрема реалізації законодавчих положень на практиці. Особливу увагу присвячено співвідношенню принципу рівності із заходами позитивної дискримінації. У статті досліджено підстави, критерії та наслідки запровадження державою заходів позитивної дискримінації. Особливу увагу присвячено питанню оцінки Європейським судом з прав людини вжитих державами-учасницями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод заходів позитивної дискримінації на відповідність їх міжнародно-правовим зобов'язанням за Конвенцією. У логічній зв'язці з питанням оцінки автори проаналізували різницю в підходах до найменування заходів позитивної дискримінації в міжнародно-правових режимах різних суб'єктів міжнародного права. На підставі проведеного всебічного аналізу предмета дослідження автори дійшли висновку про концептуальність принципу пропорційності як засобу контролю за справедливістю нормативно-правового розподілу соціальних благ.

Ключові слова: принцип рівності, дискримінація, позитивні заходи, Європейський суд з прав людини, Конституційний суд України.

The aim of the article is to explore the relationship between the principle of equality and the introduction of positive discrimination measures through the analysis of practice of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine. The article examines the principle of equality of human and citizen and the problematic aspects of its enforcement in two dimensions: European and national. For analysis at the European level, the authors examine the definition of the principle of equality with the help, first of all, of international legal acts and decisions of the European Court of Human Rights. For instance, the authors refer to the following sources: the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, its Protocols and the European Union Directives. To study this issue in the national dimension the norms of the Constitution of Ukraine, current legislation, legal positions of the Constitutional Court of Ukraine regulating the principle of personal equality in Ukraine are analysed. Problematic issues in this sphere, in particular the implementation of legislative provisions in practice, are noted. Special attention is paid to the correlation of the principle of equality with the measures of positive discrimination. The article examines the grounds, criteria and consequences of the introduction of positive discrimination measures by the state. Particular attention is devoted to the assessment by the European Court of Human Rights of the measures of positive discrimination taken by the states parties to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms on their compliance with the international legal obligations under the Convention. In a logical connection with the issue of assessment the authors analysed the difference in approaches to the naming of positive discrimination measures in international legal regimes of different subjects of international law. On the basis of the article's comprehensive analysis of the subject matter, the authors conclude that the principle of proportionality is conceptualised as a means of controlling the fairness of the normative distribution of social benefits.

Key words: principle of equality, discrimination, positive measures, European Court of Human Rights, Constitutional Court of Ukraine.

Постановка проблеми. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина сьогодні проголошене однією з найважливіших функцій світового суспільства, оскільки саме це є ознакою правової держави і важливим критерієм цивілізованості її правової системи. Важливим елементом у контексті забезпечення прав і свобод людини і громадянина є принцип рівності.

Зважаючи на те, що темою статті було обране дослідження принципу рівності в рамках правової системи України та європейської спільноти, розглянемо те, як ця вимога закріплена у даних системах. Так, Конституція України на виконання цієї фундаментальної засади у статті 3 задекларувала принцип рівності, згідно з яким «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1]. У статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) був закріплений схожий принцип – принцип недискримінації, який передбачає, що

«користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою» [2]. Цікавим та досить важливим для нашого дослідження є те, що антидискримінаційні директиви ЄС також прямо передбачають можливість введення так званих позитивних заходів: «[3] метою практичного забезпечення повноцінної рівності принцип рівного ставлення не повинен перешкоджати праву будь-якої держави-члена підтримувати чи вводити спеціальні заходи для попередження або відшкодування незручностей, пов'язаних із [захищеною ознакою]». Такі заходи запроваджують позитивну дискримінацію [3, ст. 6; 4, ст. 5; 5, ст. 7].

Оскільки принципи рівності та недискримінації є надзвичайно важливими для забезпечення прав і свобод людини і громадянина, дослідження та вивчення їх сутності та змісту має визначальний характер для їх ефективного законодавчого врегулювання та реалізації на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципом рівності був предметом уваги таких дослідників, як І. Волховська, Г. Мальцев, В. Нерсисянц, О. Панкевич, І. Полховська, С. Погребняк, П. Рабінович, Ю. Тодика, С. Шевчук тощо. Доцільність запровадження позитивних дій вивчали О. Бачинська, М. Буроменський, І. Ветухова, Г. Журавльова, Л. Лобанова, Р. Мандель, Т. Омельченко, І. Сахарук та інші науковці.

Метою статті є встановлення співвідношення між забезпеченням принципу рівності та запровадженням заходів позитивної дискримінації крізь призму аналізу судової практики. У роботі розглянемо відповідні рішення Європейського суду з прав людини та проаналізуємо позицію Конституційного суду України.

Виклад основного матеріалу. Переходячи безпосередньо до теми даної статті, розпочнемо з аналізу понять «принцип рівності» та «позитивна дискримінація». Принцип рівності — це одна з фундаментальних конституційних вимог, яка входить до концепції верховенства права і є важливою умовою існування правової держави. Такий принцип визначає зміст юридичних актів, що виступають як безпосередня реальність права [6, с. 8]. Рівність як самостійне явище класифікують на формальну та фактичну. Ю. Тодика і О. Тодика з цього приводу зазначають так: «Не слід змішувати конституційний принцип рівності і фактичну рівність. За допомогою норм права в цілому і конституційного права зокрема можна гарантувати саме рівність, тобто рівний стан будь-якої людини і громадянина перед законом, рівні права, свободи і обов'язки. Фактична ж рівність або нерівність людей в житті залежить від їх матеріального стану, занять, свідомості, психології, вольових рис тощо. Багато норм Конституції України складено з урахуванням можливої фактичної нерівності людей чи не виключає її виникнення. Однак справа не в тому, що Конституція України дає будь-якій людині рівні можливості реалізації зазначених прав і свобод, а в тому, хто і як їх використовує, що залежить від конкретного індивіда» [7, с. 236–237].

Як слушно зазначає Р. Мандель, складність загальної концепції рівності зумовлює труднощі реалізації цього принципу у сфері правового регулювання [8, с. 11]. Дискримінація, зокрема позитивна, є однією з таких труднощів, коли за допомогою спеціальних заходів держава намагається забезпечити рівність певній категорії суспільства, внаслідок чого «страждає» інша категорія осіб, оскільки вона не відчуває такого позитивного ставлення з боку держави.

Позитивна дискримінація передбачає можливість застосування спеціальних юридичних заходів (так званих позитивних дій), які спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями різних категорій осіб реалізовувати рівні права через усталені стереотипи, практики чи традиції, що склалися в суспільстві. Такі заходи вживаються для правової компенсації певним категоріям осіб і якнайшвидшої ліквідації наслідків соціальної нерівності [9, с. 77]. Тобто позитивні дії розглядаються як інструмент політики позитивної дискримінації.

У правозахисній системі ООН такі дії називають особливими заходами, у праві ЄС — спеціальними заходами (позитивними заходами). Особливі заходи допомагають забезпечити рівність по суті, тобто рівність у користуванні можливостями для отримання доступу до суспільних благ, а не просто формальну рівність. Як вже зазначалося, антидискримінаційні директиви ЄС також прямо передбачають можливість введення позитивних заходів.

Розглянемо такі заходи на конкретних прикладах, висвітлених у рішеннях ЄСПЛ. У справі «Андрле проти Чеської Республіки» («Andrle v. the Czech Republic») [10] заявник — батько двох дітей — скаржився, що для чоловіків, які виховують дітей, на відміну від жінок, не передбачене скорочення пенсійного віку. ЄСПЛ погодився, що це пра-

вило має законну мету — компенсувати жінкам фактичну нерівність і складнощі, спричинені наявністю особливих історичних умов на теренах колишньої Чехословаччини, коли жінки були змушені доглядати дітей, вести домашнє господарство та ще й працювати протягом повного робочого дня. За таких умов національні органи перебувають у кращому становищі, щоб визначати, коли несправедливе ставлення до чоловіків починає переважати над необхідністю виправити пригнічене становище жінок шляхом застосування заходів позитивної дискримінації. Уже у 2010 році Уряд Чехії здійснив перші важливі кроки для зрівняння пенсійного віку: був скасований нижчий пенсійний вік для жінок, що мають одну дитину, і підвищений пенсійний вік жінок загалом незалежно від того, скільки дітей має жінка.

На нашу думку, з огляду на постійну еволюцію розуміння суспільством гендерних ролей і складність оцінки всієї пенсійної реформи в широкому контексті не можна критикувати державу за те, що вона реформує свою пенсійну систему поступово шляхом окремих змін. За особливих обставин цієї справи підхід національних органів залишатиметься розумним і виправданим доти, доки соціальні та економічні зміни не скасують потребу в особливому ставленні до жінок. Однак поряд із ретроспективним захистом прав жінок держава має не забувати про права чоловіків, оскільки завжди у разі захисту прав та інтересів однієї категорії осіб слід дотримуватися прав та інтересів інших категорій, щоб у майбутньому запобігти новій хвилі позитивної дискримінації вже щодо цієї групи.

Іноді для виправдання відмінного ставлення чи поводження держави посилаються на особливі заходи. Цей аргумент можна розглядати з двох боків. Якщо дивитися на нього з боку одержувача переваги, то виходить, що завдяки наявності у нього захищеної ознаки ставлення до нього є більш сприятливим, аніж ставлення до іншої особи в аналогічній ситуації. Якщо ж розглядати його з боку постраждалого, то ставлення до нього є менш сприятливим, тому що захищена ознака в нього відсутня. Іноді цей аргумент також називають «зворотна дискримінація», оскільки він застосовується для надання переваги особі, ставлення до якої у протилежному випадку з огляду на наявні суспільні тенденції було б менш сприятливим. Іноді такий аргумент ще називають «позитивні заходи», оскільки це ініціатива, покликана виправити наслідки несприятливого ставлення до груп осіб, які традиційно зазнавали утисків, шляхом надання їм нагоди користуватися наявними можливостями. Така дискримінація має благородні мотиви, вона не пов'язана з упередженням щодо певних груп.

У справах із застосуванням спеціальних заходів на підставі антидискримінаційних директив ЄС варто звертати особливу увагу на сам вид заходу, що використовується для надання переваги конкретній групі осіб. Суд, що розглядає справу про застосування спеціальних заходів, повинен переконатися, що роботодавець здійснив об'єктивну та чесну перевірку всіх кандидатів, у тому числі тих, на яких не розповсюджується положення про спеціальні заходи. Спеціальні заходи можуть застосовуватися лише тоді, коли за результатами об'єктивного оцінювання встановлено, що декілька кандидатів, зокрема особи з цільової групи, однаково відповідають вимогам, встановленим для певної посади. Тільки за таких умов член цільової групи, тобто групи, що історично була дискримінована в питанні зайнятості, може отримати перевагу над особами, що не належать до цієї групи. Хоча ЄСПЛ ще не мав нагоди здійснити глибокий аналіз питання запровадження спеціальних заходів, йому довелося торкнутися цього питання під час розгляду декількох справ, одну з яких ми наведемо нижче.

У контексті розгляду практики ЄСПЛ на особливу увагу заслуговує рішення у справі «Поповіч та інші проти Сербії». Заявники стверджували, що відповідно до законодавства

цивільним особам-інвалідам, таким як вони, було присуджено менше видів пільг і значно менше виплат загалом, ніж особам, які віднесені до категорії інвалідів війни, незважаючи на те, що вони мають точно таку саму інвалідність. Зокрема, на відміну від ветеранів війни, цивільні інваліди не мали права на особисту допомогу у зв'язку з інвалідністю чи на ортопедичну допомогу, а також вони мали істотно зменшену допомогу на проживання.

1 жовтня 2008 року муніципальний суд Нови-Саду виніс рішення на користь заявників. У своїх обґрунтуваннях суд зосередився на тому факті, що цивільні інваліди дійсно були поставлені в менш сприятливе становище, ніж інваліди війни, що стосувалося допомоги на проживання. Після оскарження державою-відповідачем 9 вересня 2010 року Апеляційний суд міста Нови-Сад скасував це рішення та виніс рішення проти заявників. Суд постановив, що позитивна дискримінація була спрямована на досягнення істотної рівності для певної групи, яка була в принципово відмінній ситуації від іншої групи. Суд зазначив, що «дискримінація могла мати місце лише при застосуванні [відповідного] законодавства, якщо до осіб, про яких ідеться, ставилися інакше, ніж до інших осіб в ідентичному або подібному випадку».

Після подання заявниками апеляційної скарги 16 листопада 2011 року Верховний касаційний суд залишив у силі постанову та мотиви апеляційного суду. Крім того, він визнав, що оцінка конституційності будь-якого законодавчого акта належить до компетенції самого Конституційного суду. 19 березня 2012 року заявники подали конституційну скаргу. У апеляційній скарзі вони перерахували факти своєї справи, поскаржилися на дискримінацію так само, як вони раніше скаржилися в інших судах, а також не погодилися з думками, висловленими Апеляційним судом та Верховним судом. У своєму рішенні, надісланому 10 вересня 2015 року, Конституційний суд постановив таке: він не міг діяти як суд четвертої інстанції за відсутності явного свавілля в міркуваннях судів нижчої інстанції; аргументи заявників часом були заплутаними та/або суперечливими; претензії заявників щодо того, що різні законодавчі акти були несумісними між собою та/або неконституційними, мали бути висунуті в окремих конституційних провадженнях, зосереджених лише на цих питаннях. Згідно з інформацією, що міститься в матеріалах справи, адвокату заявників це рішення було вручене 11 вересня 2015 року.

Оскільки заявники вичерпали усі можливі національні засоби захисту, вони звернулися до ЄСПЛ, який визнав порушення статті 14 ЄКПЛ про заборону дискримінації, але не призначив компенсацій або будь-яких інших виплат на користь заявників [11].

З одного боку, можна вважати, що заявники перемогли, адже ЄСПЛ дійсно визнав, що відбулося порушення статті Конвенції. Однак, з іншого боку, що отримали заявники після цього? Більше 10 років вони боролися у судах різних інстанцій, щоб отримати компенсацію від держави та певні зміни у сербському законодавстві на свою користь. На жаль, вони не отримали ані першого, ані другого. І можна зрозуміти позицію сербських судів та ЄСПЛ про різницю у пенсійному забезпеченні цивільних та військових інвалідів, оскільки несправедливо порівнювати умови та обставини, за яких вони отримали шкоду своєму здоров'ю. Військові це робили, ризикуючи своїм життям та здоров'ям, захищаючи свою вітчизну. Цивільні особи могли отримати таку шкоду, наприклад, внаслідок нетверезого керування або своєї професійної недбалості. На нашу думку, досить справедливо запроваджувати різні умови пенсійного забезпечення таких постраждалих осіб.

Розглянемо наразі позиції Конституційного суду України (далі – КСУ) у схожих справах із явним питанням співвідношення принципу рівності та справедливості із певними позитивними заходами захисту з боку держави.

Аргументування конституційності встановлених розрізень у правовому статусі окремих категорій осіб здійснюється Конституційним судом України через визначення легітимної мети розрізень, їх суспільно значущого цільового призначення. З огляду на це у низці рішень КСУ вельми лаконічно, найчастіше лише фрагментарно викладає свою правову позицію. Прикладом може слугувати, зокрема, розгляд КСУ недоторканності посадових осіб як своєрідного узаконеного винятку із загального принципу рівності прав і свобод громадян.

Принцип виявлення соціальної обґрунтованості відмінностей використовується КСУ і під час оцінки конституційності норм, які передбачають право окремих категорій громадян на спеціальні пенсії. Так, формуючи доктрину позитивного обов'язку держави, Конституційний суд України у низці своїх рішень виокремив категорію громадян, соціальний захист яких має безумовний характер і не залежить від фінансових можливостей держави. Ідеться про громадян України, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та осіб, на яких покладається обов'язок захищати суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України (військовослужбовці та члени їх сімей).

Так, у рішенні КСУ від 20 грудня 2016 року визнано такими, що не відповідають Конституції України, положення Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 року № 2262-ХІІ зі змінами частини сьомої статті 43, згідно з якими максимальний розмір пенсії (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством, крім доплат та надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною) не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність. При цьому у вказаному рішенні Конституційний суд України стверджує, що обмеження максимального розміру пенсії та призупинення виплати призначених пенсій особам, яким право на пенсійне забезпечення встановлене Законом № 2262, порушує суть конституційних гарантій, передбачених частиною п'ятою статті 17 Конституції України, щодо безумовного забезпечення соціального захисту осіб, які зобов'язані захищати суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність України [12].

Ухвалюючи рішення від 27 лютого 2020 року, Конституційний суд України підкреслив, що держава не може в односторонньому порядку відмовитися від зобов'язання щодо соціального захисту осіб, які вже виконали свій обов'язок перед державою щодо захисту її суверенітету і територіальної цілісності. Водночас невиконання державою соціальних зобов'язань щодо ветеранів війни, осіб, на яких поширюється чинність Закону № 3551, підриває довіру до держави [13].

«Обмеження або скасування пільг для ветеранів війни, осіб, на яких поширюється чинність Закону № 3551, без рівноцінної їх заміни чи компенсації є порушенням зобов'язань держави щодо соціального захисту осіб, які захищали Вітчизну, та членів їхніх сімей. У разі зміни правового регулювання набути вказаними особами пільги чи інші гарантії соціального захисту повинні бути збережені із забезпеченням можливості їх реалізації», – зазначається у рішенні.

Ухвалюючи рішення, Конституційний суд України дійшов висновку, що за допомогою Кодексу не можна вносити зміни до інших законів України, зупиняти їх дію чи скасовувати їх, а також встановлювати інше (додаткове) законодавче регулювання відносин, відмінне від того, що є предметом спеціального регулювання інших законів України.

Уже в іншій справі у рішенні від 07.04.2021 р. Конституційний суд виходить з того, що держава може змінювати законодавче регулювання у сфері соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської

катастрофи, проте в разі зміни такого регулювання вона не повинна вдатися до обмежень, що порушують сутність їхніх індивідуальних прав, а досягнутий рівень соціального захисту має бути збережений.

Соціальні гарантії перед громадянами, які втратили здоров'я внаслідок ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, має встановлювати законодавець, а не Кабінет Міністрів України [14].

Висновки. Як слушно зауважила І. Плоховська, принцип рівності є одним з фундаментальних принципів конституційно-правового статусу особи [15, с. 115]. Саме на його засадах реалізуються основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Він є незаперечною вимогою існування цивілізованої держави і закріплюється у міжнародно-правових актах з прав людини та у більшості сучасних конституцій. В Україні принцип рівності

знайшов своє закріплення в Основному Законі України, поточному законодавстві, правових позиціях Конституційного суду України

Отже, посилення на об'єктивну обґрунтованість встановлених законом відмінностей у правовому статусі як на підставу для висновку про їх недискримінаційність може вважатись достатнім аргументом лише за умови, що поняття об'єктивної зумовленості відмінностей охоплює також такі їх характеристики, як соціальна справедливість і пропорційність. При цьому принцип пропорційності є концептуальним засобом контролю за справедливістю нормативно-правового розподілу соціальних благ, тобто за соціальною справедливістю. Без застосування тесту на пропорційність оцінка конституційності законодавчих актів щодо дотримання у них засад рівності й недискримінації видається неможливою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. Урядовий кур'єр. 2010. № 215. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Про реалізацію принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок щодо доступу та постачання товарів та послуг : директива Ради Європи від 13.12.2004 року № 2004/113/ЄС. URL: <http://minjust.gov.ua/45891>.
4. Директива від 29.06.2000 року № 2000/43/ЄС Ради ЄС, що імплементує принцип рівного поводження з людьми незалежно від їх расового або етнічного походження. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a65#Text.
5. Про встановлення загальної системи рівного відношення у сфері зайнятості та професійної діяльності : директива Ради Європи від 27 листопада 2000 року № 2000/78/ЄС. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/radi-2000-78-es.pdf>.
6. Погребняк С.П. Втілення принципу рівності в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 3 (46). Х. : Право, 2006. С. 8–20.
7. Тодыка Ю.Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. Киев : Концерн «Издательский дом «Ин Юре», 2001. 368 с.
8. Мандель Р.Я. Взаємодія принципів формальної і фактичної рівності із принципом недискримінації. *Право: історія, теорія, практика* : зб. наук. праць за мат. III Міжнар. наук.-практ. конф. 18–19 лист. 2016 р. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 196 с.
9. Христова Г.О. Питання заборони та протидії дискримінації: методичні рекомендації для юристів. Київ : Рада Європи, 2015. 112 с.
10. Фрінберг Е. Посібник європейського антидискримінаційного права / Агенція Європейського Союзу з питань основоположних прав ; Європейський суд з прав людини. ТОВ «К.І.С.», 2013. 193 с.
11. Case of Popović and others v. Serbia (Applications no. 26944/13) 30 June 2020. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-6735258-8982047&filename=Judgment%20Popovic%20and%20Others%20v.%20Serbia%20-%20no%20discrimination%20in%20the%20provision%20of%20disability%20benefits%20for%20paraplegics.pdf>.
12. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини сьомої статті 43, першого речення частини першої статті 54 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 20 грудня 2016 року № 7-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-16#Text>.
13. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 26 Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України від 27 лютого 2020 року № 3-п/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-20#Text>.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 Розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 7 квітня 2021 року № 1-п(II)/2021. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2_2021.pdf.
15. Полховська І.К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні : монографія. *Полтавський літератор*, 2009. 200 с.